

УДК 327 (477)

М. Ф. ГОЛОВАТИЙ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

СВІТ І УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ВАЖЛИВІШИХ ВЕКТОРІВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 5—11

На основі теоретичних засад і практичного прояву аналізуються основні питання геополітики як складного й неоднозначного суспільного феномену. Йдеться про геополітику у її світовому та національному вимірах, зокрема, про стратегічні засади геополітики сучасної України.

Серед численних проблем, перед якими постала сучасна новітня Україна, і які, у свою чергу, постали перед нею, мабуть, найважливішою є така: якою буде через певну кількість років конфігурація світу і яке місце в цій конфігурації займе Україна. Такі питання, власне, постали і перед багатьма іншими державами у кінці ХХ — на початку ХХІ ст., особливо після розпаду двополюсної системи — США—СРСР, та зникнення великої і потужної супердержави — Радянський Союз. Тож природно, що в суспільному житті українства питання яким буде світ завтра, де і якою буде Україна — це не просто риторика, не гола прогностика, це доля великого, в усіх вимірах славного і благородного Українського соціуму. Йдеться про геополітику, геополітичні виміри майбуття нашої нації: куди орієнтуватися назовні, яку міжнародну політику вести.

Щоб бодай стисло, концентровано відповісти на сформульовані питання, варто йти за такою логікою роздумів і формулювання ре-

альних висновків: а) які здобуття, зрушення, зміни у світовому розвитку останніми роками (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) виявилися найпомітнішими і доленосними для мільйонів людей; б) що нині постало перед країнами світу в геополітичному плані як вирішальні детермінанти їх подальшого існування і розвитку; в) якою має бути геополітика, в даному випадку, сучасної України, тобто куди маємо спрямовувати свій поступ назовні.

Почнемо з першого: яким став світ до початку ХХІ ст. з огляду на здобутки і прорахунки людства.

ХХ ст. завершилося великими й унікальними даними, окремі з яких — вражають, а деякі водночас і засмучують.

Понад 200 великих і малих країн маємо на Землі, лише 45 з яких вважаються розвиненими, 94 — такими, що розвиваються, 35 — менш розвиненими. Решта — просто бідні... Їх наразі майже ніхто, у тому числі й ООН, не згадує, і на загальну конфігурацію людства вони мало впливають.

Вражаючий приріст населення: з 1,7 млрд у 1900 р. — до 6,55 млрд у 2000 р. Прискорення цього приросту — незаперечне, хоча демографічні проблеми, особливо в Європі, дуже турбують.

Катастрофічне розшарування людей на багатих і бідних; понад 800 млн людей на Землі — голодують, майже стільки ж — не вміють ні читати, ні писати. На частку 20-ти багатих країн світу, де проживає близько 20 % населення, припадає 80 % світового внутрішнього валового продукту (ВВП): бідним країнам (80 % населення світу) припадає лише 20 % ВВП. При цьому багато видів ресурсів вже не є невичерпними, навіть звичайні вода, чисте повітря невдовзі вважатимуться дефіцитом.

Екологічна проблема, небувалий ріст наркоманії, токсикоманії, ВІЛ-СНІДу. Існує загроза війни з використанням атомної і навіть психотропної зброї.

Наведений аналіз, дані світового розвитку можна продовжувати, або усвідомити на підставі, скажімо, чудової книги українського філософа П. Ю. Сауха “XX століття. Підсумки”*. До цього аналізу додамо ще й такий, дещо узагальнюючий. Група молодих львівських учених спрогнозувала, що розпад окремих держав (після СРСР, Югославії, Чехословаччини і т. ін.) у подальшому триватиме і до кінця XXI ст. до нині існуючих трохи більше двохсот держав приєднаються кілька десятків нових. Чим це аргументується? Домінантною роллю культури окремих народів. “Політичні, економічні та культурні процеси у світі, — пишуть згадані нами автори, — не містять у собі того, що задає їх спрямованість. Напрямок цих процесів, як і тривала та стійка координація дій людей, задається ідеями, що формуються на духовному рівні” [8, 6]. У контексті викладеного постає радикальне питання: яка вартість, на тлі тих, за які борються, сперечаються, розпадаються держави, є на сьогодні домінуючою: гроші, нафта (ресурси), земля тощо? Виявляється, що найбільшою вартістю нині є культура. Тільки той народ, який по-справжньому розвиває свою культуру як спільне духовне коріння, не

лише зберігає себе, а й максимально прогресивно продовжує себе у наступних поколіннях, сповна реалізує власний потенціал. За усієї об’єктивної інтеграції культур, єдність окремому народу зберігала і зберігає відповідна автономність його культури: мова, традиція, звичай, обряд, усе те, що робить такий народ неповторним, винятковим і, відтак, успішним. В. Мадіссон та В. Шахов доречно акцентують увагу на тому, що “глобалізація породжує проблему сполучення універсального і національного, оскільки вона започатковує процес розмивання традиційних засобів життєдіяльності різних народів” [13, 34]. Національний інтерес при цьому — це реальна причина дій нації і держави, спрямованих на виживання, функціонування і розвиток. Більше того — це інтегральний чинник дії нації і держави” [13, 76].

Але у який спосіб, на підставі чого можна оптимально визначити, як, куди і за рахунок чого слід рухатися у своєму розвитку як окремо взятій державі, так і міждержавним об’єднанням, цілим континентам, світу? Тут найпершим і найефективнішим інструментом постає геополітика. Саме вона є тим синтетичним фактором, за аналізом якого є можливість максимально чітко пояснити сутність не лише існування її самої, а й взаємодії держави з іншими державами, особливості економічних, політичних та інших інтеграцій і диференціацій, притаманних міждержавним відносинами. І найперше, в даному випадку, геополітику мають на увазі, визначаючи, характеризуючи зовнішню політику окремої держави.

Що ж таке геополітика?

Спрощено геополітику передусім можна розуміти як розгляд простору, світу під кутом політики [9].

Проблеми геополітики — це проблеми: а) самоорганізації певних великих соціумів; б) міжсоціумних відносин, що об’єктивно складаються між ними; в) векторів і орієнтирів держав у зовнішній та внутрішній політиці [2].

Вважають, що основоположником самого терміну “геополітика” є шведський політик Р. Челлен (1864—1922), який виокремлю-

* Саух П. Ю. XX століття. Підсумки. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: МП “Леся”, 2009. — 284 с.

вав геополітику з політології і вважав, що це “наука про державу як географічний організм, втілений у просторі”. Це не означає, що про геополітику у розумінні феномену соціального, суспільного розвитку не розмірковували задовго до Ф. Ратцеля. Так, ще великий грек Аристотель у своїй “Політиці” обґрунтував ідею геополітики як ідею “самотиску держави”. Він вважав, що така ідея пов’язана з двома складовими — територія і населення. Такі складові є взаємодіючими і взаємовпливовими. Хоча кількість, зокрема, населення у Аристотеля не є вирішальним фактором у геополітиці. “В ідеалі, — зазначив він, — держава повинна мати таку кількість населення, яка могла б бути самодостатньою для влаштування достатнього життя на засадах політичного спілкування” [1, 226—227]. Зрозуміло, що це пояснення має досить широке, філософське розуміння.

За різних, зрозумілих обставин, у різні часи геополітику як науково-практичну сентенцію пояснювали по-різному. У 50-ті роки ХХ ст. в “Кратком философском словаре” (М., 1951 р.) це поняття визначалося так: геополітика — фашистська “лженаука”, що “прагне обґрунтувати з допомогою географічних факторів імперську політику експансії та пограбування” [11, 82—83]. Подібна трактовка геополітики мала місце до 80-х років включно.

Українські філософи Л. С. Тупчієнко і С. Й. Аппатов під геополітикою розуміють політологічну концепцію, “що вбачає у політиці тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розміри території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення і т. ін.” [18, 100]. Таке визначення терміну “геополітика” є дещо звуженим і радше підтверджує логіку його появи: геополітику часто вважають сентенцією, сутністю, що виокремилася з політичної географії. Звідси стає зрозумілим і те, чому доволі часто в межах геополітики виділяють власне два чітко визначених характерних напрями: геополітичний доктринально-нормативний (К. Хаусхофер) і геополітичний оціночно-

концептуальний (А. Мехен, М. Маккіндер, Н. Спейкмен та ін.).

Автори спеціального “Малого етнографічного словника” (Київ, 2005 р.), зокрема М. Ф. Головатий, розуміють геополітику, як “науку про сукупність фізичних і соціальних, матеріальних і моральних ресурсів держави, що становить потенціал, використання якого (а іноді і просто його наявність) дають їй змогу домагатися своїх цілей на міжнародній арені” [14, 35]. По суті, таке визначення абсолютно не протирічить вище викладеному, хіба що є більш широким, узагальненим порівняно з визначенням Л. Тупчієнка, С. Аппатова. Однак і воно в процесі деталізації виводить нас на окремі чинники — географічний, демографічний, екологічний тощо.

Відомий український політолог Ф. М. Рудич при визначенні сутності геополітики як суспільного феномену, особливо у наш час — ХХІ ст., бере за основу саме картину планетарного дуалізму — “морські сили” проти “планетарних сил” [19, 137]. Зрозуміло, що за останніх двадцять років, після розпаду фактично двополюсного світу — США і СРСР — такий дуалізм виявився серйозно порушеним, формується багатополлярний суспільно-політичний простір, де планетарний дуалізм давно піддано сумніву. Звідси постає зрозумілим, чому іноді під геополітикою розуміють не що інше, як науку, що дає більш широку можливість зрозуміти сутність континентального та морського ареалів, відносин між ними. Йдеться про своєрідний дуалізм світового розвитку — протистояння телурократії (сухопутної могутності) і таласократії (морської могутності). У роки “холодної війни” і фактично до 1991 р. — розпаду колишнього СРСР — таласократія ототожнювалася із США, а телурократія — з СРСР. Цим самим формам геополітики відповідали і дві ідеологічні засади — ідеалізм (капіталізм) і марксизм (соціалізм, комунізм).

Таким чином, у розумінні сутності, ества геополітики як суспільного феномену важливе значення мають її складові, основні фактори. Так, німець Ф. Ратцель та швед Р. Челлен оперували при поясненні терміну “геополітика” п’ятьма факторами для пояснення за-

кономірностей суспільного розвитку країн на початку ХХ ст., в умовах наявних глобальних змін в економіці, політиці, інших сферах суспільного життя, а саме: територія, народ, держава, суспільство, уряд. Аналізуючи ці фактори, вони намагалися пояснити особливості розвитку та зовнішньополітичних орієнтацій окремо взятих країн.

Інші, зокрема українські дослідники В. Мадіссон та В. Шахов, наголошують на тому, що принципи геополітики “ґрунтуються на використанні тісної взаємодії природно-географічних і соціально-духовних та політичних чинників” [13, 3]. Вважаємо, що саме політичний чинник геополітики, у цьому випадку, є дещо новим, до того ж, малодослідженим саме в контексті геополітики. У зв’язку з викладеним, автори кваліфікують геополітику як наукову дисципліну, що забезпечує “визначення взаємозв’язків і взаємозалежностей між державною політикою і тим географічним середовищем, у якому вона здійснюється [13, 6].

Зазначимо при цьому, що з часом, особливо у другій половині ХХ ст. (50-ті роки), географічний чинник у сфері геополітики дещо втрачає своє значення і його все більше беруть до уваги в контексті з національними інтересами окремої держави (етносу, народу), політичними та економічними пріоритетами такої держави, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Вважаємо, що нині, у ХХІ ст., такий підхід до визначення сутності геополітичних процесів є об’єктивно закономірним і найбільш точним, оскільки маємо чимало прикладів, коли помітного успіху у своєму розвитку набувають країни, географічний фактор яких, на перший погляд, є далеко не кращим і не вирішальним.

Так чи інакше, однак найважливішою рушійною силою геополітики є геополітичний аналіз, який має три основних аспекти: 1) аналіз та дослідження соціально-політичної ситуації з точки зору врахування конкретних географічних і часових умов їх розвитку; 2) складання реальних даних з різними, а часто і протилежними уявленнями щодо якоїсь однієї території; 3) побудо-

ва прогнозу щодо подальшого розвитку навколишнього середовища.

Що в поясненні, розумінні геополітики є найпоширенішим? Дуалізм такої політики. Так, видатний філософ середньовіччя Ш. Монтеск’є у своїй праці “Про дух законів”, формує кредо пріоритету (детермінізму) у геополітиці, вважав, що “влада клімату є найпершою владою на землі” [15, 140].

Морські і континентальні народи глибоко вивчав та намагався схарактеризувати видатний німецький філософ Г. Гегель.

Проблему географічної детермінації у структурі політики виділяв і вже цитований нами Карл Ріттер, який також поділяв світовий простір на континентальний (сухопутний) та морський (водний). Саме ідея протистояння суші і моря стала визначальною у ХХ ст. і, власне, помітно присутня і в ХХІ ст., хоча раніше, у ХІХ – на початку ХХ ст. були й інші думки з цього приводу. Наприклад, видатний російський історик В. О. Ключевський виокремлював три основних історичних сили, які будують людське буття. Кожна з цих сил вносить до сенсу такого буття свій запас елементів і зв’язків, у яких проявляється їх діяльність і якими зав’язуються і тримаються людські союзи” [10, 10]. А його співвітчизник І. Солоневич стверджував, що історія Росії є історією подолання географії Росії.

Таким чином, зазначимо, що малодослідженим, дещо дискусійним, однак політично відповідним є визначення поняття “геополітика”, зроблене російським дослідником І. В. Василенко, яка пише: “Геополітика – це наука про закономірності розвитку влади людини над простором, така, що пояснює глобальні процеси, спираючись на комплекс гуманітарних, військових, політичних факторів” [3, 38]. Хіба що, в даному випадку, можна розширювати кількість саме факторів. Якщо вести мову не стільки про геополітику, як складний, цілісний і багатоаспектний феномен, а як про геостратегію (практичну реалізацію геополітики), то можна погодитися з думкою І. Василенко, що на сьогодні варто виділяти сухопутну, морську, повітряну та космічну [3, 25].

Тепер перейдемо до основних особливостей (проявів) геополітики у XXI ст. За усього багатоманіття таких проявів, виокремимо чотири найістотніших: фінансово-доларову, інформаційну, міграційну та терористичну.

Перша пов'язана з формуванням інформаційних суспільств, небувалим впливом інформації на світоглядні та інші орієнтири, цінності людини (особистості), людства в цілому. З появою Інтернету ступінь такого впливу набув глобального значення і масштабів [21].

Фінансово-доларова — це особливість, пов'язана з ресурсною базою функціонування суспільств, життя людства загалом, про що вище вже йшла мова.

У 2010–2011 рр. здійняла переполох публіцистично-наукова книга російського дослідника М. Старікова “Шукайте нафту”, в якій автор неоднозначно доводить, що сучасний світ залежить та обертається навколо вуглеводів. “Нафта, — пише він, — скрізь. У політиці, економіці і навіть в історії” [20, 5]. Сенс у такому висновку є, і — великий. Нафта, газ, вугілля, атомна енергетика нині стали тими факторами, навколо яких передусім відбувається міждержавне змагання, за які точиться боротьба. Саме у боротьбі за них світові примусово нав'язується долар, який не є купівельно спроможною валютою для багатьох десятків країн і, до того ж, ніякого золотого запасу під собою не має.

Друга особливість геополітики пов'язана з роллю, місцем, значенням інформації загалом, і безпосередньо в політиці. “На початку XXI століття, — пише російська вчена І. О. Василенко, — на перший план у забезпеченні національної безпеки все більш визначено виходить інформаційний рівень” [3, 149]. У світі небувалих масштабів набули інформаційні війни, завдання, мета яких були і залишаються чітко означеними — вони спрямовані на підрив національної безпеки окремих держав. Ніщо інше, як інформаційна зброя, зіграло вирішальну роль у перемозі США над колишнім СРСР у холодній війні. Нині ж інформаційна зброя все помітніше використовується з метою впливу та зміни духовних цінностей і орієн-

тирів особистості. Це вже війни принципово вищого, можна сказати, генетичного рівня, які знищують національно-етнічні, моральні засади функціонування великих соціумів, якими є, зокрема, й Україна. Питання ролі інформації у геополітиці, безпеці держави нині викристалізувалося надміру — хто володіє інформацією на певній території, той володіє і самою територією. Притаманні сучасному людству інформаційні війни відомий російський філософ, політолог І. М. Панарін називає “основним засобом сучасної світової політики, домінуючим засобом досягнення духовної, політичної та економічної влади”. Він пише: “На наш погляд, інформаційну війну можна визначити як спосіб системи управління інформаційними потоками з метою організації ноосфери і світового інформаційно-психологічного простору у своїх інтересах” (підкреслено нами. — М. Г.) [17, 6].

До цих факторів геополітичного характеру додається також все потужніша міграційна складова, що здійснює помітний, далеко не конструктивний духовний, культурний вплив одних етносів на інші за рахунок територіального переміщення великих людських груп. Ці процеси ретельно відстежили та схарактеризували відомі російські геополітики М. О. Нартов та В. М. Нартов [16]. “Історію людства з точки зору геополітики, — пишуть вони, — можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох або силових полів” [16, 22].

Хоча право жити будь-де є природним правом людини, міграційні процеси спричиняють великі складнощі, а то й загрози існуванню все більшої кількості держав світу. Врешті глобальною загрозою існуванню людства є міжнародний тероризм. Протидіяти йому можливо лише загальними зусиллями світової спільноти, однак до сьогодні така протидія не дає позитивних результатів. У цій ситуації “Україна, — пишуть українські політологи А. Кудряченко, Ф. Рудич, О. Храмов, — скоріше за все буде прагнути продовжувати тактику, яка вже стала традиційною: тактику балансування між принциповими гравцями світової безпеки” [12, 283]. Хоча

таке судження конкретно стосувалося воєнних дій в Ірані (2003 р.), його сповна можна віднести до всієї антитерористичної боротьби в сучасному світі. Так діють багато держав, особливо коли міжнародний тероризм не торкався їх безпосередньо. Не звинувачуючи українську владу в недостатній антитерористичній боротьбі, зацентруємо увагу на тому, що така діяльність має бути більш активною щодо попередження, унеможливлення тероризму не стільки навіть поза межами, скільки в самій Україні. Те, що до сьогодні серйозних проявів такого тероризму у нас не було, зовсім не доводить, що він неможливий у майбутньому.

Геополітика — об'єктивна, реальна сутність, оскільки кожна держава, крім багатьох функцій, проявів, специфіки функціонування, за словами Р. Челлена, має власний “інстинкт самозбереження, тенденцію до зростання, прагнення влади”. Усі ці особливості і прагнення поширити свій вплив назовні, на інші держави і континенти є ні чим іншим, як геополітикою. На основі такої геополітики світ ділиться також на окремі регіони, які досить складно співробітничать, протистоять один одному, а то й перебувають у складних політико-соціальних, економічних та інших відносинах.

У геополітиці і сьогодні активно використовуються співпраця, суперництво і конфлікт. При цьому, за всієї потреби все більш толерантного, зваженого підходу до розв'язання будь-яких проблем взаємин між державами, кількість і гострота конфліктів не є меншою і зваженою.

У сучасному світі геополітичні інтереси фактично розпадаються на інтереси США, Європи, Російської Федерації, Китаю, Японії, Індії, групи мусульманських країн, країн Африки і Латинської Америки. У зв'язку з тими процесами, які характеризують нині геополітику в цілому, важко прогнозувати застрашну конфігурацію світу загалом.

Український вчений, політик А. С. Гальчинський особливий акцент у сучасних геополітичних процесах робить на політиці США, Європи (ЄС) та Росії [5]. Інші “геополітичні гравці”, на його думку, є дещо дру-

горядними, менш вагомими у ХХІ ст. Попри географічний вихід до моря (Чорне море) та географічне європейське (континентальне) положення України, підстав відносити її однозначно до континентального чи морського геополітичного напрямку об'єктивно немає. Сюди можна додати і географічну близькість до євразійських країн, а, відтак, геополітичний стан й інтереси диктують потребу багатовекторної зовнішньої політики, її спрямованість на Захід, Схід, до Російської Федерації, навіть Американського континенту. Зрозуміло, що така багатовекторність має і центральний, об'єднуючий стрижень — український національний інтерес.

Простір, — географічний, політичний, за який точиться боротьба — це і атрибут сили держави, і сама по собі сила. Тому визначити, обстояти, розширити такий простір — найважливіше завдання держави у її геополітичних вимірах, зазіханнях, претензіях.

У центрі геополітичної боротьби, як значалося, найперше є національний інтерес країни. Наші власні, українські національні інтереси — це найсуттєвіші, найперші потреби держави і суспільства, задоволення яких є найважливішою засадою їх стабільного стійкого розвитку. І вбачати в них щось надлюдське, негативно націоналістично зорієнтоване і скероване — хибно й надумано. Національний інтерес будь-якої держави є найпершою домінантою її існування й розвитку.

З огляду на притаманні Україні вигідне географічне положення (Центр Європи, міст між Сходом і Заходом), численність населення, природні ресурси тощо об'єктивно доходимо висновку, що її геополітичні інтереси, з одного боку, пов'язані з реальною можливістю стати потужною європейською країною, а з другого боку, підтверджує об'єктивну потребу належної співпраці, співробітництва з Російською Федерацією, азійськими та іншими країнами. Тобто геополітичний вибір сучасної України диктує багатовекторну зовнішню політику, вибір геополітичних пріоритетів як з урахуванням специфіки загальносвітового розвитку, так і власних національних інтересів.

Література

1. Аристотель. Политика. — М.: Мысль, 1997. — 591 с.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. — М.: Основы, 1998. — 405 с.
3. Василенко И. А. Геополитика: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2003. — 204 с.
4. Гаджиев К. С. Геополитика. — М.: Логос, 1997. — 492 с.
5. Гальчинський А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002. — 180 с.
6. Генон П. Кризис современного мира. — М.: Алетейя, 1991. — 382 с.
7. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: Підруч. — К.: МАУП, 2004. — 321.
8. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу ХХІ століття // Методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. — Тернопіль: Мандрівець, 2000.
9. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. — М.: Прогресс, 2004. — 311 с.
10. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций: В 3 кн. — Т. 1. — М.: Мысль, 1993. — 521 с.
11. Краткий философский словарь. — М.: Прогресс, 1951. — 319 с.
12. Кудряченко А. І. Геополітика: Підруч. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.
13. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика. Навч. посіб. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.
14. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — 288 с.
15. Монтескьє Ш. О духе законов / Ш. Монтескьє. — СПб.: Генезис, 1981. — 538 с.
16. Нартов Н. А. Геополитика: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности “Государственное и муниципальное управление”, “Международные отношения”, “Регионоведение” / Н. А. Нартов, В. Н. Нартов; под ред. В. И. Старовойрова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 527 с.
17. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. — М.: “Поколение”, 2008. — 560 с.
18. Політичний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
19. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
20. Старіков М. Шукайте нафту. — К.: “Самміт-Книга”, 2011. — 288 с.
21. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учеб. пособ. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 269 с.
22. Хачатурян В. М. История мировых цивилизаций. — М.: Прогресс, 1996. — 400 с.

У контексті дослідження засадничих теоретичних аспектів феномену “геополітика”, його пояснення та розуміння, визначено особливості геополітичних процесів у сучасному світі, місце і роль геополітики для розвитку сучасної України.

В контексте исследования основных теоретических аспектов феномена “геополитика”, его объяснения и понимания, определены особенности геополитических процессов в современном мире, место и роль геополитики для развития современной Украины.

In the context of the study of basic theoretical aspects of the phenomenon of “geopolitics” and his explanation and understanding, the author defined the characteristics of geopolitical processes in the modern world, the place and role of geopolitics to the development of modern Ukraine.

Надійшла 1 березня 2013 р.